

Deyimlerin Kültürel Özellikleri (Azerbaycan, Türk, Özbek ve Uygur Dillerinde)

Günel İsayeva

Bakü Slavyan Universitesi, Azerbaycan
gunel.isa81@gmail.com

Özet: Bildiride Türk kültürünü; türklerin ulusal özelliklerini, ayrıca, dünyaya bakış açısını, dini görüşlerini, tefekkür tarzını, psikolojisini, tarihini, inanclarını, örf ve adetlerini, mitoloji ve kosmoloji tasavvurlarını, yaşam koşullarını yansıtan deyimlerin özellikleri araştırılmıştır. Çağdaş Türk dillerinde bugün de işlenen deyimlerin meydana gelme sebepleri incelenerek kültürel açılan semantik anlamları üzerinde dayanılmıştır. Türk düşünce yapısını aksettirmesi açısından bakıldığında deyimlerin türkçe geleneksel deyimlerin izlerini taşımakta olduğunu görüyoruz. Deyimlerin kültürel temele sahip olması onların toplumun kültür yaşantısından izler taşıması ve kanıtlar sunması doğaldır.

Anahtar kelimeler: deyim, kültür, Türk dilleri

Giriş

İnsanlar arasında karşılıklı ilişki yaratan tek ve aynı zamanda benzersiz bir araç olan dil hemde insana özgü eylemlerin bir sonucudur. Çevrenin bu araçla yansıtılması, pratik ve teorik bilgilerin pekiştirilmesi, bu bilgilerle dünyanın kavranması dilin varlığının iletişimde çok önemli olduğunu gösteriyor. İnsan düşünceleri dile aktararak çözümlene, değerlendirilebilir ve bu değerlendirme, çözümlenme dilbilim ile yapılmaktadır. Dilin dilbilim nesnesi olarak bilimsel araştırmaların konusu olması kültürlerin gizli kalmış özelliklerinin açılmasının bir amacıdır. Bu açıdan dil kültür arasında sıkı ilişki ve dayanışma dil, kültür, hatta tarih araştırmalarında çok etkili yardımcıdır. Kültürlerarası iletişimde başlıca rol oynayan deyimler dilin kültürel ilişkisini kendisinde tecessüm ettiriyor. Bu da deyimlerin ulusal-kültürel yanlarının sayesinde gerçekleşir.

Dilbilimin diğer alanlarına nazaran deyimbilimin araştırma tarihi genç olsada, bu alanda sayısız araştırma eserlerine rastlanır. Etnokültür içerik taşıyan frazeoloji birimler çeşitli ülkelerin dilbilimcilerinin defalarca araştırma nesnesi olmuştur. Bir dilin söz varlığı ve deyimbilimi belli düzeyde benimsenmelidir, bu da konuşmada onların düzgün ve akıcı kullanımını sağlıyor. Dilbilimde belirtildiği gibi, "eğer anlambilim mahiyet itibariyle hayat gerçeklerini, olaylarını, faktörlerini, süreçlerini tümüyle yansıtıyorsa, deyimbilim öncelikle his ve heyecan, üzüntü ve sevinç, sevgi ve dostluk, çekişme ve mücadeleye gibi, kalite belirtlerini kapsamaktadır (Royzenzon ve Avaliani, 1967). Dilin deyim (fazeoloji birim) katını oluşturan çeşitli frazeoloji birimler deyimbilime karmaşık dil işaretlerini öğrenen dilbilim alanı gibi bakmaya esas veriyor. Genelde, dilin deyim sistemi farklı türlü ve çok yanlı olaydır. "Deyimbilim daha canlı, hareketli ve çeşitli hizada olan dil olaylarını inceler (Vinoogradov,1946).

Fazeoloji birimler gerçeğin obrazlı kabul edilmesi temelinde oluşur, herhangi dil topluluklarının günlük yaşamını, kültürel ve tarihi birikimini yansıtıyor. "Onlar (fazeoloji birimler - G.İ.) kendisinde masal, mitolojik, dini ve edebi metinlerin parçalarını taşıyor ve bağlamdan canlılığa sahiptir" (Teliya, 1981).

Deyimbilim dilbilimin diğer alanlarından farklı olarak, kuşaktan kuşağa, hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramadan yollar. Bilindiği gibi, "deyimler dil düzeylerinin (fonetik, sözcüksel, morfolojik ve sintaktik) tam teşekkülü zamanı oluşur" (Əlizadə, 2009). Bu bakımdan dilin frazeoloji birimlerini derinden öğrenmek o dilin kanunlarını benimsemektir.

Fazeoloji birimler; küçük metin, tarih ve mitoloji görüşler (mikromətn, mikrotarih, mikromif) – bu "kültür kodu"nda iletişimin tüm hattı, olayı şifrlənib" (Kovaleva ve Yakuçakova, 2010). İşte bu açıdan da dilin deyim katı karmaşıktır.

Aynı zamanda dil "onun koruyucusunun milli kültürünün aynasıdır: dil birimleri halkın - dil taşıyıcılarının yaşam tarzına şu veya bu ölçüde uygun içeriği yansıtıyor" (Felisina ve Mokienko, 1990). Herhangi bir etnosun dilinin derin katlarını, ulusal özelliklerini, ayrıca, tefekkür tarzını, psikolojisini, kültürünü, tarihini, yaşam koşullarını ve diğer niteliklerini içeren, koruyan dil birimlerinden en önemlisi frazeoloji birimlerdir. "Fazeoloji birimler dil ve tefekkürün karşılıklı abstraksininin ürünü olmasaydı, dilin bilgeselliği ve ulusal doğasının, halkın etnik psikolojisinin göstergesine dönüşmezdi" (Əlizadə, 2009).

“Halkın dili onun ruhudur ve halkın ruhu onun dilidir – bundan güçlü aynı bir hadise yoktur” (Zveqinsev, 1965). Frazeoloji birimler ise bu ruhu dışarıya yansıtan ve türk dillerinin dil manzarasını yaratarak dünyanın dil manzarasına dil ve kültür açısından özellik katan dil birimleridir. Her milletin dilinde onun dünyaya bakış açısı, hayat yolu, tarihi gelişmeler bir şekilde kendini gösteriyor (Axundov, 2006).

Çalışma Yöntemi

Araştırmada tarihi karşılaştırmalı dilbilim yöntemi kullanılmıştır. Frazeoloji birimlerin iç yapısını açmak için onların etimolojisi de araştırılmıştır. Amaç, Çağdaş Azerbaycan, Türk, Özbek ve Uygur dillerinde işlenen deyimlerin yaranma sebeplerini öğrenmek, kültürel özellik taşıyan faktörlerin deyimlerin yaranmasında ne gibi rol oynadığını aşkarlamaktır.

Örnekleme

Araştırmaya sevk edilen Azerbaycan, Türk, Özbek ve Uygur dillerinde sözlüklerden, deyimler sözlüğünden örnekler seçilmiş, onlardan dini, simgesel, mitoloji özellikleri, inanc sisteminin unsurlarını, kult izlerini taşıyan deyimler örnek olarak verilmiştir.

Veri Analizi Süreçleri

Kültürü içeren kavramlar deyimlerde kendini gösteriyor; renklerin, rakamların simgeselliği, türk mitoloji düşüncelerin ilkin öğeleri, İslamdan önce ve sonraki dini görüşler, hayat tarzı ve gelenekler, inanışlar deyimlerin kültürel nitelik taşımalarını sağlıyor. Bu özelliğe sahip deyimler türk dillerinin sözlüklerinden alınmış karşılaştırılmıştır. Deyimler renk adlarının deyimlerde rolü, sayıların sembolik nitelikleri, mitoloji tasavvurlardan ve inançlardan türeyen deyimler gibi gurublaştırılarak farklı ve benzer özellikleri ortaya koyulmuştur. Türk dillerinde, özellikle, Azerbaycan, Türkiye, Uygur ve Özbek Türkçe'lerinde deyimler arasındaki sözcüksel bağlar ortaya koyularak bu diller arasındaki ortak kullanımların, ortak fikirlerin tespiti sağlanmıştır. Bu dillerin kökenleri aynı tarihe ve aynı kültüre dayandıkları için deyimleri arasında benzerlikler vardır. İşte bu çalışma aynı kökenden gelen, aynı kültürü paylaşan toplum arasındaki ortak düşünceleri ve ortak kullanımları ortaya koymuştur. Aynı kültürün bir parçası olan bu deyimler arasındaki farkın sadece şekil yönünden olduğu ve anlam olarak aynı düşünceleri ifade ettiklerinin tespiti sağlanmıştır. Fakat bazı farkların da olmadığını da söylemiyoruz. Bu farkların olması doğal, çünkü farklı hayat tarzı sürmüşler ve bu da kendini deyimlerde gösteriyor.

Bulgular ve Yorum

Her milletin kendine özgü tarihî ve kültürel değerleri vardır. Bir millet başkalarından farklı kılan da, sahip olduğu bu değerleridir. Dünyanın en köklü ve büyük milletlerinden olan Türkler, tarihî ve kültürel değerlerini, örf, adet ve geleneklerini, dinî inançlarını, mitoloji tasavvurlarını dünden bugüne büyük bir itina ile taşıdıklarıdır. Taşıdıkları tüm bu nitelikler dillerine de yansımıştır. Türk dili, Türk milletiyle birlikte, çok geniş alanlara yayılmış zengin bir dildir. Tarihin derinliklerinden günümüze uzanan bu zengin dil, dünyada en çok konuşulan diller arasında yer almaktadır. Yayılma alanlarına kesin sınırlar konulamayan Türk dili, çok geniş alanlara yayılmakla kalmayıp kendi içinde tekrar büyüklü küçüklü kollara bölünmüş kendine has özelliklere sahip olan dillere dönüşmüşler. Türk dillerinin sıkı dil bağları olduğu için onların sözcük sistemi de ortak dil birimleriyle zengindir.

Türk dillerinin kelime hazinesini zenginleştiren, eski Türklerin genel anlamda kültürel özelliklerini kendinde taşıyarak koruyan ve savunan dil birimlerinden biri de deyimlerdir.

Deyimler, dilin sözcük sistemindeki boşlukları doldurmakta ve çoğu zaman bir nesneyi, niteliği, süreci, koşulu ve buna benzer durumları tek bir ifade haline getirmektedir. Deyimlerin oluşumu, düşünce gereksinimi ile dilin sınırlı sözvarlığı kaynakları arasındaki çeliskiye azaltmaktadır. Deyimler bir dilin hazinesidir ve genelde açık bir şekilde ulusal karakter taşımaktadır. Bir halkın tarihi, kültürü ve yaşam zenginliği deyimlerde anlam bulmaktadır. Dilin anlatım gücünün en iyi tespit edilebildiği söz varlıkları, deyimler olduğu kabul edilmektedir ve onların oluşturulmasında, söz konusu kültürün temel değerlerinin baş rolü oynadığı bilinmektedir. Bunlar arasında renk adlarının, rakamların simgeselliği ve büyüklü nitelik taşımalarının, inanc sistemini oluşturan kult ve dinin, örf ve adetlerin, mitoloji ve kosmoloji düşüncelerin, hem toplumun temel kültür değerlerinden, hemde deyimlerin yapısında önemli bir işlev üstlenen öğelerden olduğu muhakkaktır.

Renklerin deyimlerdeki anlamı

Renklerin ifade ettiği anlamlar ve anlam çağrışımları toplumdan topluma hem değişiklik gösterir hemde farklılıklar arz edebilir. Türk tarihinin en eski devirlerden başlayarak, çeşitli renklerin sembol anlamlardan baska, manevî ve millî anlamlar da kazandığı görülmektedir.

Deyimlerde renk bir kavram göstermektedir. Mesela, ak çoğu durumda iyi, olumlu kavramı; kara ise kötü, olumsuzluğu göstermektedir. Dolayısıyla renklerin gösterdiği kavramlar üzerinde de durulması gerekmektedir. Mesela, ak renginde “iyi, olumlu; temizlik, arılık; dürüst, doğru (insan için); beyaz tenli, güzel; yaşlılık, başarı” gibi kavramlara türk dillerinde rastlanmaktadır.

Ak rengi Çağdaş Uygur ve Özbek dillerinde *ak sünek//ak suyak* deyimlerinde işlenmiştir. Bugün de türk dillerinde işlenen *ak kemik* deyimini asıl soylu kimse, çok saygılı, çok temiz kisiler için kullanılmaktadır (Uyqursko-russkiy slovar, 1968).

Ak rengin, Türklerin en eski inançlarından olan Şamanist dönemle ilgili bazı manevî inançlarından kaynaklanarak ululuk, adalet ve güçlülük anlamları kazandığı görülmektedir. Türk Şamanizminde Ülgen, hayır ilâhıdır. Ülgen'in altın kapılı sarayı ve altın tahtı vardır. Şaman dualarında ona Beyaz Parlak (Ak Ayas), Parlak Hakan (Ayas Kaan) vb. şekilde hitap edilir. İnanışa göre Ebem Kusağını (Gök Kusağı) da o yaratmıştır (İnan, 1987). Bu sebeple Şamanlar külâhlarını bilhassa beyaz kuzu derisinden yaptırırlardı. Çünkü, itikatlarına göre beyaz renk, temiz ruhların hosuna giderdi (İnan, 1987). Buradan giderek *ak* sözü ve rengi Şamanizm Türk inançlarında arılık ve yüceliğin bir sembolü haline gelmiştir. Bu yüzden *ak* renk için “baş renk”, “esas taraf” da diyenler vardır (Genç, 1997). Yine bu inançlardan kaynaklanarak Türklerde “aklık” temizliktir, arılıktır, yüceliktir, ululuktur. Yaşlılık, tecrübe ile dolu oluş ve bir kocalıktır, büyüklüktür. Devletin ululuk, adalet ve güçlülüğünün bir sembolü, devlet büyüklerinin, özellikle savaşlarda giyindikleri bir giysi, elbise rengidir. Beyaz renk elbise, bilhassa Hun büyüklerinin ve subaylarının bir üniforması gibi algılandığı görülmüştür. Beyaz at da ordu içindeki büyük rütbelileri askerlerden ayıran bir isaretti. Bu gelenek Türklerden Moğollara da geçmiş ve Cengiz Han devletinde de devam etmiştir (Ögel, 1991). Eski Türklerde *ak* sözü daha çok Oğuzlarda kullanılmış, diğer Türklerde ise *ak* yerine daha çok “ürüng” sözü yayılmıştır. Batı Türklerinde “aksakal” deyimini, yaşlı, akıllı ve bilge bir kişiyi aklımıza getirirken, *Kutadgu Bilig*'de Doğu Türklerinde ölümün yaklaştığını hatırlatır, “sakalın ürüng olunca ölümün yaklaştı” demektir (Ögel, 1991). *Ak – soy, ak soylu* anlayışı da Karahanlı kültür çevresinde *ürüng* kelimesinin tanıtılmasıyla yapılmıştır. Özellikle Çingiz Han devletinin etkileri altında kalan Türk bölgelerinde, *ak – kemik, kara – kemik* deyimleri; idare edenlerle edilenleri birbirinden ayırmak için kullanılmıştır. Göktürk yazıtlarında, yalnızca *kara – kamug*, yani *kara – kemik* sözü bulunmaktadır. Bu deyimle halk kitlesinin anıldığı görülmektedir (Ögel, 1991).

Türklerde *boz* kelimesi renk anlamından başka “genç” anlamını da taşıyor. *Boz* kelimesi Çağdaş Özbek ve Uygur dillerinde *bız bola* (Uzbeksko-russkiy slovar, 1959)//*bız Yıqıt//boz bola* (Uyqursko-russkiy slovar, 1968) frazeoloji birimlerinin tarkibinde işlenmektedir. Harfiyan “boz oğlan”, anlamca her şeyin sağını solunu tam anlamıyla daha anlayamamış; ergenlik çağına ermiş, fakat henüz delikanlılık olgunluğuna erişememiş genç erkek demektir.

Boz kelimesi, açık toprak rengi, kül rengi, boz renk olarak açıklanmıştır. Ayrıca açılmamış ve sürülmemiş (toprak) anlamında kullanılmaktadır. DTS'de boz “gri”, “kır düsmüs”, gri tonları (tüy rengi, don) olarak gösterilmiştir (Drevnetyurkskiy slovar, 1969).

Bu frazeoloji birimin içerdiği “boz” sözü hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Öyle ki, *boz bola* frazeoloji birimindeki *boz* kelimesi “Boz aygırlı Bamsı Beyrek” adı almış oğlanın “Bozoklar” kavmasına ait olduğunu belirtmek için işlenmiş deyimdir. Başka tahminlere göre ise bu deyimdeki boz kelimesi “genc, yetişkin” anlamını bildiriyor (Elekberova, 2007). Düşünüyoruz, bu önerme daha doğrudur, çünkü Türk dillerinde de bu deyim aynı anlama geliyor. Kırgız dilinde de boz bala şeklinde rastlıyoruz ve bu dilde de aynı anlam veriyor. Ayrıca, boz bala frazeoloji biriminin Uygur dilinde *boz jıqıt* seçeneğine de rastlıyoruz. Onun anlamı ise “bekar erkek” demektir.

Deyimlerde sayıların sembolik nitelikleri

Genelde, Türk dillerinde frazeoloji birimlerin oluşmasında sayılar da rol oynuyorlar. Sayılardan oluşan frazeoloji birimlerin anlamlarında her bir rakamın semantikasi ve onlardaki kutsallık deyimine yansıyor. Bu da bazı rakamların kutsallığının Türklerin dini-mitolojik görüşlerinde, inançlarında, felzefi düşüncelerinde taşlaşıp kalması ile ilgilidir. Öyle ki, bir -Allah'ı, iki - yeraltı ve yerüstü dünyayı, dört - dünyayı yaratan dört unsuru, yani ateş, su, hava, ve toprağı, dokuz - gezegenleri, yedi - çoğulluk kavramını bildiriyor, beş danişik organlarını, altı ise tarafların sembolü gibi alqılanılıyor.

Türk halk inançlarında rakamların büyüğü gücüne olan inancın, eski kamlık düşüncesinin etkisi ve İslâm'ı kabul ettikten sonra Arapların alfabe düzenlerinde her harfe bir sayı değeri verdikleri “ebced hesabı”nın (Mercanlıgil, 1960) etkisiyle şekillendiğini düşünmekteyiz. Türk halk kültüründe 3, 7, 9, 40 gibi rakamlardan özellikle kırk rakamının önemli bir yeri vardır. Kırk günlük, kırklamak, kırk yıllık v.b. gibi sürelerin oynadığı

rolün önemine binaen, bu rakamın mistik bir kuvvet kazandığına inanılmaktadır (Karahana, 1951). Halk inançlarında genelde 3, 7, 9, 40, 41 rakamlarında mistik bir yön ve büyüsel bir güç olduğu savunulmaktadır. Bu sayılardan 3 ve 7 yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

9 sayısı sonsuzluğun, ululuğun simgeselliği gibi algılanıyor. Özbek dilinde törenle ilgili yaranmış bir deyim vardır 9 rakamı o deyimde semboliktir. Örneğin, *tomsa tıqqıuz, oqsa ytuz* (Umarov, 1971) frazeoloji biriminin harfiyan anlamı "damcılısa dokuz, aksa otuz" demektir. Bu frazeoloji birim eski törenle bağlı oluşmuştur. Öyle ki, eğlence gecelerinde eğer kimse şarabı yere dağıtsaydı, onda o kişiyi zorluyorlardı ki, dokuz Piyale şarap içsin. Eğer şarap tamamen yere dağılsaydı, onda o kişi mecburen otuz kadeh şarap içme idi.

Uygur dilinde *Yette ata* (Uyqursko-russkiy Slovar, 1968) frazeoloji birimi mevcuttur ki, çok uzak, ulu nesil anlamını taşıyor. Yedi arka ulusuna, neslin yedinci köküne kadar olan akrabalık iyerarxiyasını bildiriyor. Türkçe'de bu deyim başka bir varyantına *yedi arka dönen/yedi arka geçinen* ifadesine rastlanır. M. Adilov bu deyim en eski kabile yapısının izlerini muhafaza ettiğini yazıyor; Ata-baba kültürüne, büyüklere, ihtiyaçlara derin saygı besleyen Türk milletini içerisindedir yedi arka ulusun (dönen) tanımak çok zor olarak görülmüyordu, şunları tanımayanlar asılsız ve genellikle yaramaz adam olarak görülmüyordu, saygıdan, otoriteden, gözden düşürdü. Yedi arka neslini tanımayan eski qırğızlar "kul" olarak yapıyorlardı. Onlar hatta ana hattı ile yedi arkasını (dönənini) tanımayanlara "kul" diyorlardı (Adilov, 1988). Genellikle, yedi arka ulusunu (dönənini) tanımak eski Türk kabile gelenekleri ile ilgili olmuştur ve "yedi arka dönen" birimi türklerin yaşam ve aile içi ilişkileri ile alakalıdır. Türk dilinde mevcut olan *yedi kat yabancı* (Aksoy, 1988) frazeoloji birimi "akraba veya tanıdık gibi yakınlığı bulunmayan" anlamına gelir. Özbek dilinde de tamamen yabancı, akrabalık ilişkisi olmayan bir insanı belirten *etti et beqona* (Uzbek tilining izoxli lugati, 1981) frazeoloji birimine rastlıyoruz. Hatta frazeoloji birimin anlamını güçlendirmek için "yabancı" anlamına bildiren *et* ve *beqona* kelimeleri birlikte işlenmiştir. Genellikle, yedi sayısı diğerlerinden daha güçlü kutsallığa sahiptir ve onun bu seviyeye yükselmesi "insan düşüncesinde çoğulluk kavramının gelişmesi ile doğrudan ilgilidir" (Qıpçaq, 2002). Birçok halkların, özellikle de Türklerin mitolojik tasavvurlarında yedi sayı kutsallığın simgeselliği olarak yaşıyor. Ve bu tasavvurlar frazeoloji birimlerinde kendini gösteriyor.

Mitoloji, dini görüşlerden, adet ve törelerden türemiş deyimler

Her ülkenin, kültürün, kuşağın içinde bulunduğu evreni, dünyayı, çevresindeki nesnelere kendine özgü bir algılama biçimi vardır. Türk mitolojisinde ve inanç sisteminde atalar kültü, tabiat kültleri, gök tanrı kültleri, dini törenler günümüzde işlenen deyimlerin oluşmasında esas rol oynadıklarını onların etimolojisini araştırırken görüyoruz.

Türk mitolojisinde güneş, önceleri daha büyük bir öneme sahipti. M.S. 763 de Uygurlar "Mani" mezhebini kabul edince, yavaş yavaş "Ay"da büyük bir önem kazanmağa başlamıştı. Bununla beraber Büyük Hun Devleti zamanında hem güneşe, hem de aya, ayrı ayrı saygı gösterildikten sonra, kurbanlar kesildiğini de biliyoruz.

Çağdaş Özbek dilinde kullanılan *kızı erimoq* fiili frazeoloji biriminin harfiyan anlamı "gözü ışıldandı" demektir. *Erimoq* fiili "aydınlıtmak, aydınlık olmak" anlamını ifade etse de, frazeoloji birimin anlamı "doğurmak, dünyaya çocuk getirmek" demektir. Çağdaş özbek dilinde işlenen bu frazeoloji birime "Oğuzname"nin Uygur versiyonunda rastladık: ... *Ay kağanın közü yarıp bodadı, erkek oğul toğurdu* (Oğuznamələr, 1993). Uygurca Oğuznâme'de Oğuz-Han'ın babasının adının, "Ay-Han" olduğu söylenir. Maalesef, bu Oğuznâme'nin başkısı kaybolmuştur. Bu sebeple, bu "Ay-Han"ın kim olduğunu anlayamıyoruz. Bilindiği üzere, Oğuz Han'ın ikinci oğlunun adı da, *Ây-Han* idi. Burada "Ay-Han" yalnızca bir ünvanıdır. Yoksa bazıların dediği gibi, *Ay-Han*, "Ay'ın Han"ı, *Kün-Han* da "Güneş'in Han"ı değillerdi. Elbetteki *Ay-Han*, Türk mitolojisinde Ay'ı temsil eden sembolik bir ad idi. Türklere göre ay, erkek idi. "Ay-Ata" deyim ve adları, buradan geliyordu. Türk-Moğol efsanelerinde "Ay'ı, çocuk doğurtan bir baba olarak" da görüyoruz.

Özbek dilinde ise *kızı erimoq* frazeoloji birimi *xotunin kızı eridi* şeklinde işleniyor. "Oğuzname"deki versiyon Çağdaş Özbek dilinde işlenen *kızı erimoq* frazeoloji biriminin invarinatının (ilk varyantının) seçeneği hesap edilecektir. Türk mitolojisinde Aydan ışık doğması tasavvurları mevcut olmuştur. İşte bu elementin "Oğuznae"de yansıyan Ay kağana aktarılması invarinat anlamının variantını dahil frazeoloji anlamı meydana getirdi. Ayrıca metn'de *kızı erimoq* frazeoloji birimine "doğurmak" anlamını taşıyarak *erimoq* seçeneği de kullanılıyor: *Töl boğaz boldı. Künlerdan son, keçalardan son yaradı, üç erkek oğulhu toğurdu* (Oğuznamələr, 1993). Bu da onun göstergesidir ki, Türk dillerinde tek kelimedenden oluşan frazeoloji birimlerin varlığı eski köklere bağlıdır.

Görüldüğü gibi, Türk halklarının mitolojik tasavvurlarında yansıyan stereotipler frazeoloji birimlerinde de kendini göstermektedir.

Eski Türklerde, yas alâmeti olarak yüksek sesle ağlanmakta, yüzler parçalanmakta ve kesilmektedir. Orhun Abideleri'nde yas tutarken saçların ve kulakların kesildiği, feryat ederek ağlanıldığı zikredilmektedir. Çağdaş Türk dillerinde mevcut olan *kan ağlamak* veya Azerbaycan dilinde *qan yaş tökmek* (Orucov, 1976) frazeoloji birimi de eski türklerin defin töreni zamanı yaptıkları adetlerden kalmıştır. Türklerin defin törenlerine göre ölüyü çadıra koyarlarmış sonra ölmüş kişinin oğulları, torunları ve başka akrabaları çadırın karşısında

koyun yahud at kurban kesermişlerdi. Sonra çadırın etrafına yedi defa dolanır, yüzlerini bıçakla keser sesli ağlarlardı; göz yaşları kana karışıp akardı. Defin ederken de ağlar ve yüzlerini keserlerdi (Rəcəbov ve Məmmədov, 1993).

Oşuqi alçı kelivativu frazeoloji birimi "işleri yolunda gitmek, şans getirmek" anlamında birçok Türk dillerinde işleniyor. Bu ifade Türk uluslarında "aşık oyunu" gibi mevcut olan oyundan oluşan ve deyimleşerek Türk dillerinde şimdiye kadar da işlenmektedir. Türklerde "âşık" koyunun arka ayağının diz kemiğine deyilirmiş. Oyunun içeriği şu ki, aşığı atarken onun yan tarafı yukarı düşerse, aşığı atan kişinin "aşığın alçı kalkıp", yani kazanmıştır demektir. Bu oyun Azerbaycan'da şimdi de çocuklar arasında oynanır. Özbek dilinde bu frazeoloji birim *oşiği ölçi* (Uzbeško-Russkiy Slovar, 1959) şeklinde, ismi frazeoloji birim gibi mevcuttur. *Oşuqi alçı kelivativu* frazeoloji birimi Türk dilinde *aşığı bey* (cuk / cuk) *oturmak* (Aksoy, 1988) seçeneğinde işleniyor. Bu frazeoloji birimin içerdiği *bey* ve *cuk* sözlerine Ö. Aksoy şöyle izah etmiştir: "cuk aşığın çukur göbek tarafı, bey "cuk" arkasındaki yuvarlak tarafsız" (Aksoy, 198). Türkçe'de işlenen bu frazeoloji birim *maçası alçı kalkıp* (Aksoy, 1988) şeklinde de kullanılmaktadır.

Özbek dilinde işlenen *anşoninq tuxumi/uruği* frazeoloji biriminin harfiyen anlamı "anko kuşunun yumurtası" demektir. "Anko" mifik kuş ismi olup İbranice *anak* kelimesinden türemiştir, isim olarak anlamı gerdanlık, uzun boyunlu div, fiil olarak ise gerdanlık takmak, boğmak, boğazı sıkamak anlamlarına gelir (Batislam, 2002). "Anka; uzun boyunlu, ismi olup cismi olmayan büyük bir kuştur. Simurg, Zümrüdüanka adlarıyla da bilinir. Cennet kuşuna benzer yeşil bir kuş olduğu için bu ad verilmiştir. Bu adların dışında Anka, Semender, Devlet Kuşu, Phoenix, Tuğrul, Hümâ adlarıyla da bilinir" (Batislam, 2002).

Arapça'da Anka, Farsça'da Simurg adı verilen; Türkçe'de ise, bu iki isimle ya da bu iki ismin birleşmesinden meydana gelen Zümrüdüanka (Simurg u Anka) adıyla anılan, İslâm tasavvuf ve sanatında da önemli yer tutan efsanevi kuş, benzer nitelikteki başka kuşlarla karıştırılmıştır.

Genellikle, Anka, Simurg, Humay gibi efsanevi kuşlar hakkında çeşitli yorumlar vardır. M.Adilov Simurg kuşu hakkında şöyle yazıyor: "Eski esatlara göre Elbrus Dağ'ında yaşıyor. Bazı kaynaklarda bu dev ve efsanevi kuşa Ənqa (veya Ünqa) denir" (Adilov, 1988). Anka kuşunun yumurtası olması konusunda ama kimse bahsetmiyor. Yalnızca M. Adilov Humay kuşundan bahsederken bu kuş hakkında varolan rivayetlerden birine göre onun yumurtladığını yazıyor; "Bir rivayete göre, Büyük Okyanus adalarında, Hindistan'da, Çin'de, Kıpçak bozkırlarında yaşayan kuştur ki, gölgesi herkesin üstüne düşerse, o kişi veya padişah, yada zengin, zengin, mutlu kişi oluyormuş. Güya havada yumurtlar ve yavrusu havadaca yumurtadan çıkıp uçmaya başlarmış ..." (Adilov, 1988). Böylece, Anka veya Simurg, Humay kuşlarının aynı efsanevi kuş olma ihtimali ortaya çıkıyor. Düşünüyoruz, Humay kuşunun havada yumurtlaması hakkındaki rivayeti *anşoninq tuxumi* frazeoloji birimi doğrudur. Özbek dilinde bu frazeoloji birim çok ender bulunan veya çok zor bulunan, bulunması mümkün olmayan bir şeyi belirtmek için kullanılır. Humay kuşunun havada yumurtladığı yumurtanın da elde edilmesi muhtemelen mümkün olmayan bir iştir. Buradan da ihtimal olabilir ki, Anko, yani Simurg ve Humay aynı kuştur.

Örneğin, Xavas bÿlsa, *anşoninq tuxumi* xam topiladi. (Oybek, "O.v. şabadalar") Bunqa işonadiqan odam xozir *anşoninq tuxumi* (Uzbeško-Russkiy Slovar, 1959). Türkçe'de *anşoninq tuxumi* frazeoloji birimine "kuş sütü" (Aksoy, 1988) frazeoloji birimi uygun geliyor.

Özbek dilinde *kÿlini yuvub <kÿltikqa urmok>* frazeoloji birimi ayrıca "kul yuvmok" biçiminde de dilde işleniyor. Ş.Raxmatullayev tahmin ediyor ki, Özbek dilinde "kÿl yuvmok" "kÿlini yuvub kÿltikqa urmok" frazeoloji biriminin kısaltılmış varyantıdır. Fakat E.A.Umarov yazıyor, Özbek dilinde *el yuvmok//ilik yuvmok* frazeoloji birimi XIX yüzyılda artık kÿl yuvmok biçiminde işlenmeye başlamıştır. Bu da "el" ve "ilik" kelimelerinin aynı dönem için artık dilden çıkmasıyla bağlantılıdır (Umarov, 1971). A.Zayonçkovski "el yumak" frazeoloji biriminin Fars dilinden türk dillerine geçen bir taklit olduğunu söylüyor. E.A.Umarov ise A. Zayonçkovskinin fikrine itiraz ederek yazıyor: "Birincisi, "kÿl yuvmok" frazeoloji birimi eski Türk yazılı yapılarında görülür ve yaygın olarak seçenekleri ile birlikte işlenmiştir. İkincisi ise, Çağdaş türk dillerinde sadece yazılı dilde değil, ayrıca sözlü dilde de işlenir" (Umarov, 1971]. Rus dilinde de bu deyim işlenmektedir ve "işin içinden sıyrılmak, bir kenara çekilmek, bir iste artık sorumluluk almamak" anlamını taşıyor. Aslı Eski Slavca'dan geçen taklittir rus etimol. Bazı eski topluluklarda hakim ve savcılar verilen karara razı olmadıklarını göstermek için sembolik bir törenle ellerini yakarlardı. Bunu yaparak, alınmış olan karara karşı sorumluluğu üzerinden attıklarına inanırlardı. Bu gelenekten İncil'de de söz edilmektedir (Vtorozakoniye, 21, 6-7). İncil'de belirtildiğine göre, İsa'nın çarmıha gerilme kararına onay vermek zorunda kalan Pilatus'un, halkın önünde ellerini yıkayarak "Bu kutsalın kanında benim suçum yoktur" (Matfey, 27, 24) demesinden sonra bu deyim yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır (Mokiyenko, 2005). Türk dillerinde her iki şekilde, *kÿl yuvmok* ve *kÿlini yuvub kÿltikqa urmok* şekillerinde mevcut olan frazeoloji birimlerin anlamı "umudunu kaybetmek" demektir. İki seçenekten hangisinin daha erken olmasını ayırt etmek biraz zor olsa da, fikrimizce, E.A.Umarovun da görüşüne göre de bu frazeoloji birim "kÿl yuvmok" şeklinde mevcut olmuş, "kÿlini yuvub kÿltikqa urmok" seçeneği ise sonra oluşmuştur. Oğuz grubu Türk dillerinde el yıkamak, Kıpçak grubunda ise *kol yıkamak* şeklinde mevcut olması da *kÿlini yuvub kÿltikqa urmok* seçeneğinin daha sonra oluştuğunu söylemeye esas

veriyor. Örneğin, Azərb. *el yıkamak//el yüzmek//el çekmek*; tm. *el yuvmak*; tr. *El yıkamak//el çekmek*; gr. *kol juup kaluu*. Örneklerden görüldüğü gibi, bu frazeoloji birimin hatta seçeneklerine da rastlamak oluyor.

Günümüzde, Azerbaycan dilinde “Göyden üç alma düştü. Biri benim, biri özümün, biri de nağıl söyleyenin” (Seyidəliyev, 2004) deyimini tez tez kullanıyoruz. Bu deyimün türeme sebepleri çok ilgiçektir. “Göyden üç alma düştü” deyimünün kökü eski Türk inancına bağlıdır.

Geleneksel Türk dini içerisinde, tabiat kuvvetlerine inanç çerçevesinde "orman ve ağaç inancı" da önemli bir yer tutmuştur. Ötügen dağının ormanlarla kapalı olmasının ve buraların Göktürkler ve Uygurlarca kutsal sayılmasının tesiri büyük olmuştur. Gerçekte orman inancının, ormanda yaşayan ve yiyecek derleyip avcılık yaparak geçinen ilkel topluluklara mahsus olduğu; Türklerin de göçebe çoban hayatına oradan geçtikleri öne sürülmüştür. Türkler arasında bozkır kültürünün hakim olduğunu kabul eden bazı bilim adamları bu görüşe karşı çıkmıştır (Güngör, 2002). Günümüzde Uygurlar arasında bazı ağaçlara özel önem vererek kutsal sayma inancı hala devam etmektedir (Rahman, 1996). Uygurların inancında, elma kötü ruhlu olmayan sihirli ağaç sayılır. Onun için cinlerin ruhuna değsin diye elma ağacı ve elma kurusunu kullanarak tütsü yaparlar. Bunun için Perihunluk geleneğinde tuğ bağlandığında onun dalına bir elma ağacı asılır. Bahşi'nin (dinî hekim) elinde de elma sopası olur.

Türklerin dini inanışlarından da türeyip günümüze kadar gelen deyimler de çoktur. İslami tasavvufla bağlı deyimlere rastlıyoruz. Mesela, Türk dilinde *abası kırk yerinden yamalı* (Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü) deyimini, dilimize tasavvuftan geçmiştir; dervişlerin abalarının yırtık pırtık olmasını ifade eder. Eskiden dervişler, hırkalarının helal maldan olmasına itina gösterirler, bu yüzden mallarının helal olduğuna inandıkları sufilerden kumaş parçaları toplarlar, bunları birbirine dikip ekleyerek kendilerine aba yaparlardı. Ayrıca, "abalı" kelimesi, fakir ve yoksul kimseler için kullanılır.

Deyimlerde türk dillerinin ifade gücünü, güzelliğini görmek mümkündür. Aynı zamanda Türklerin İslamiyet öncesi dini, tarihi, kültü ve toplum hayatıyla ilgili dünya görüşleri ve hayata bakışları konusunda ip uçları verir.

Sonuç ve Öneriler

Malum olduğu gibi de, oldukça geniş bir coğrafyada yaşayan Türk ulusu zengin ve köklü bir dil ve kültür geleneğine sahiptir. Bu geleneğin bir parçası şüphesiz deyimlerdir. Yıllar geçse de ortaklığını kaybetmeyen deyimler onların arasındaki kültür bağının ne kadar eskiye dayandığını ve ne kadar sağlam temele sahip olduğunu gösterir. Bu bildiriye daha bilimsel dayanaklarla ispat etmek için bazı deyimlerin etimolojisini kaynaklara dayanarak araştırdık ve bu alanda araştırma yapmış dilbilimcilerin de eserlerinden faydalandık. Türk deyimleri Türk ulusunun binlerce senelik yaşam felsefesinin ürünüdür. Onlar binlerce senelik tarih içerisinde kuşaktan kuşağa geçip günümüze kadar özlüğünü korumuştur. Günümüzde oldukça geniş bir coğrafyada yaşayan Çağdaş Türk topluluklarının kelime hazinesinde pek çok ortak deyimlerin bulunması bunun bariz bir delilidir. Bu durum aynı zamanda yine Çağdaş Türk toplulukları arasındaki kültür bağının ve birliğinin ne kadar derinlere uzandığını ispat etmektedir. Bu çalışmada, Azerbaycan, Türk, Uygur ve Özbek deyimleri arasında ne kadar ortaklık ve ne kadar farklılık olduğunu görmek amacıyla, bu dillerde olan bazı deyimleri inceledik ve onların iç yapısındaki semantik özelliğin türeme sebeplerinden kaynaklandığını görmüş olduk. Eski Türklerin mitoloji tasavvurlarına, rivayetlerine, efsanelerine, inanc sistemine, kült inanışlarına, örf ve adetlerine, yazıtlarına bir seyahet ettiğimiz zaman deyimler kendi kendiliğinde bu kavramların bir özeti olduğunu isbat ediyor. Bunlar aslında deyimlerin dil niteliğini ortaya çıkaran faktörlerdir.

Bir dilin semantik açıdan araştırılması deyimlerin de araştırılmasını içine almalı, Türk dillerinde deyimler daha detaylı incelenmelidir. Çünkü, Türk dillerinde deyimlerin ve kültürel açıdan araştırılması deyimbilim sahasında yapılması gereken önemli işlerden biridir.

References

- Karahan A. (1951). İslamiyette 40 Adeti Hakkında, İstanbul üniv. Edebiyat Fak.Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, IV., s. 266-267.
- Adilov M. (1988). Qanadlı sözlər Bakı: Yazıçı.
- Aksoy Ö.A. (1988). Atasözleri ve deyimler sözlüğü. Ankara: İnkılap, II c.
- Axundov A. (2006) Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb.
- Batıslam D.H. (2002). Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: HÜMÂ, ANKA VE SİMURG. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi I, İstanbul, s. 185-208. turkoloji.cu.edu.tr/.../batıslam.pdf
- Drevnetürskiy Slovar. (1969). Nauka Yay., Leningrad.
- Elekberova E. (2007). Dilimizin ulu səsi – Dədə Qorqud abidəsi. Bakı: Nurlan.
- Elizade S. (2009). Frzeologizm dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olmasaydı, dilin mudrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının təmsalına çevrilməzdi. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı: Nurlan.
- Felicina V.P., Mokiyenko V.M. (1990). Russkie frazeoloqizmi. Linqvostranovedçeskiy slovar. Moskva.
- Genç, Resat. (1997). Türk İnanışları ile Milli geleneklerinde renkler ve sarı kırmızı yeşil, Ankara, Nevruz.
- Güngör Harun. (2002). Eski Türklerde Din ve Düşünce, Türkler, 1.Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- İnan A. (1987). Makaleler ve İncelemeler. I. C. (II. Baskı) Ankara , s.412-413.
- Kovaleva T.B., Yakuçakova O. (2010). İdiomı teleutskoqo yazıka kak otrajenie nacionalnoy yazıkovoy kartını mira. Materialı mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferencii “Reqionı Rosii dlya ustoyçivoqo razvitiya: obrazovanie i kultura narodov Rossiyskoj Federacii” / Otv. Redaktoru İlona Qraf, N.V.Dulepova, N.Z.Lyaxov, V.D.Markova, V.A.Sobyanin, V.Y.Şatrova (1204 s.), Novosibirsk: ZAO İPP “Ofset”, s. 356-362.
- Qıpçaq M. (2002). Söz aləminə səyahət. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.
- Mokiyenko V.M. (2005). Russkaya frazeologiya, Moskva.
- Mercanlıgil M. (1960). Ebcə Hesabı, Ankara.
- Oğuznamələr. (1993). Tərtibçilər və ön sözü müəllifləri: K.Vəliyev, F.Uğurlu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.
- Ögel Bahaeddin. (1991). Türk Kültürü Tarihine Giriş, C. VI, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- Orucov Ə.Ə. (1976). Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı: Elm.
- Rahman, Abdulkerim. (1996). Uygur Folkloru, Çev. Soner Yalçın, Erkin Emet, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Royzenzon L.İ., Avaliani Y.Y. (1967). Sovremennie aspektı izuçeniya frazeoloqii. Problemi frazeoloqii i zadaçi yeyo izuçeniya v vışşey i sredney şkoled, Voloqda: Severo-Zapadnoe knijnoe izd., s. 114-123.
- Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. (1993). Orxon-Yenisey abidələri, Bakı: Yazıçı.
- Seyidəliyev N.F. (2004). Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq.
- Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. prof. Dr. Ethem Cebecioğlu. dosyalar.semazen.net/.../tasavvuf_terimleri_ve_deyimleri_sozlugu.pdf
- Teliya V.N. (1981). Tipi yazıkovıx znaçeniya. Svyazannoe znaçenie slova v yazıke. Moskva: Nauka.
- Vinoqradoy V.V. (1946). Osnovnie ponyatiya russkoj frazeoloqii kak linqvistiçeskoj disciplini // Trudi nauçnoy sessii LQU. L.: İzd.-vo LQU, s. 45-69.

*1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics
May 5-7 2011 Sarajevo*

- Umarov E.A. (1971). Frazеoloqıçeskiy slovar “Xazoyin-ul-maoniy” Alişera Navoiş Taşkent: Fan.
- Uyqursko-russkiy slovar. (1968). Sost. E.N.Nadjip. M.: İzd. Sovetskaya Enciklopediya.
- Uzbeksko-russkiy slovar. (1959). Pod red. S.F.Akabirova, Z.M.Maqrufova, A.T.Xodjaxanova. M.: Qos. izd-vo. inostr. i nac. Slovarey.
- Uzbek tilining izoxli luğati. (1981). Z.M.Mağrufov taxriri ostida. T. II, M.: Rus tili naşriyoti.
- Zveqincev V.A. (1965). İstoriya yazıkoznaniya XIX-XX vekov v oçerkax i izvleçeniyax. Çast II. Moskva.